

АКСЕСОАР НА ПОРТРЕТИМА СРПСКЕ ВЛАСТЕЛЕ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ¹

Категорија чланка: оригиналан научни рад

Апстракт: Властеоске портретне целине у сликарству средњовековне Србије представљају важан извор за проучавање инсигнија и костима припадника тог привилегованог друштвеног слоја. Такође, представе властелина, њихових супруга и мушких и женских потомака сведоче о обичају ношења и сликања појединих предмета (појас, убрус, торбица) и врста накита (наушнице, прстење, огрлице, копче). Поменути предмети били су саставни део племићке одеће и представљали су статусно обележје властеле. Детаљна анализа показала је да је одабир, присуство и количина пратећих предмета и накита зависило од неколико чинилаца: пола приказане личности, типа и кроја одевних предмета, те личног избора и укуса појединца, као и његових нарочитих вештина и склоности.

Кључне речи: аксесоар, властеоски портрет, властеоски статусни симболи, средњовековни накит, српско средњовековно зидно сликарство

Подстицај за писање овог рада потекао је од недавно објављене студије угледне научнице Марије Парани (Maria Parani) *Optional extras or necessary elements? Middle and late Byzantine male dress accessories*, у којој је ауторка анализирала и сагледала неколико врста накита, те појасева, торбица, марамница и капа као саставних делова мушког грађанског костима у периоду од IX до средине XV столећа (Parani 2015). Уз ослањање на археолошке налазе и писане изворе, поменути предмети истражени су и објашњени на основу неколицине приказа у византијској уметности насталој на територији данашње Грчке и Турске. Будући да су поменути предмети и накит веома често сликани на властеоским портретима у Србији средњег века, у нашем раду ће тежиште експликације бити усмерено на разматрање истих у склопу мушких портрета српске властеле, али ће, за разлику од поменутог текста Марије Парани, бити речи

1. Жупан Петар Брајан и жупаница Струја, Бела црква каранска
1. Župan Petar Brajan i Županica Struja, Bela crkva (White Church) of Karan

и о њиховој разноликости и заступљености на портретним представама српских властелинки, као и мушких и женских потомака припадника племићког staleжа, уз указивања на аналогне примере настале у земљама византијског културног круга.

Издавање ћемо започети анализом *појаса* као саставног дела одеће српског средњовековног племства и важне властеоске инсигније.² Портрети властеле у српском средњовековном сликарству XIV и XV века сведоче о обичају опасавања хаљина припадника племићког слоја појасом, начину на који су они ношени и њиховом изгледу. Када је реч о потоњем, појас се обично састојао од копче-запона са трном, гајке, хоризонталног то јест функционалног дела, као и украсног то јест вертикалног, нефункционалног дела. Ту инсигнију,

¹ Рад је настао као резултат истраживања у оквиру пројекта *Српска средњовековна уметност и њен европски контекст* (ев. бр. 177036), који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² У Душановом закону појас је споменут као једна од инсигнија властеле (Бубало 2010: 83). За појас као део одеће и властеоски статусни симбол: Ковачевић 1953: 174–179; Радојковић 1969: 47, 149–153; Kazhdan 1991: 280; Војводић 1995: 270, нап. 42; Радојковић 1999в: 535–537; Parani 2003: 65; Поповић 2006, I: 74–78; Parani 2015: 420–424.

2. Деспотица Ана Марија, Лесново
2. Despotissa Ana Maria, Lesново

најчешће дугачку и узану, чини подлога од коже или текстила на којој се налазе метални окови (чланови) различитог облика: округли, кружни с трапезоидним наставцима, те комбиновани (у том случају се по површини појаса смењују окови кружног и трапезоидног облика или кружно-трапезоидни са ромбоидним члановима).

Осим тога, као што је поменуто, властеоске портретске целине представљају важно сведочанство о начину на који су појасеви ношени. Српски властелини и њихови мушки потомци су их најчешће носили око струка, као на приказима војводе Дејана и његовог претпостављеног сина у Кучевишту, жупана Петра Брајана у Карану (сл. 1), властеле у Добруну, ктитора и његовог сина у Горњем Козјаку, Јована Драгушина у Полошком (сл. 3), Јована Оливера на два портрета у Леснову, тепчије у Трескавцу, севаста Јована Просеника у охридској Светој Софији, кнеза Паскача и севастократора Влатка са синовима у Псачи (сл. 4), властелина у Дечанима, Дабижива и његовог сина у Ваганешу, непознатог велможе у Ајновцима, синова ктитора у Земену, кесара Новака и његовог сина Амиралиса у Малом Граду, непознатог властелина и његових мушких потомака у Велућу, Стефана и Лазара Мусића у Новој Павлици и властелина-ктитора у Јошаници (Ђорђевић 1994: 177, сл. у боји 4, 5, 7, 8, 9, 13, 21; црт. 30, 32, 35, 37; Габелић 1998: Т. I, XLIV; Војводић 2013: црт. 4; Цветковић и Гаврић 2014: 26; Војводић и Павловић 2015: 40; Цветковић и Гаврић 2015: 24–25, 28, 34; Стародубцев 2016, II: црт. 2, 5, 17, сл. 4, 43;

3. Јован Драгушин и његова супруга, Полошко
3. Jovan Dragušin and his wife, Pološko

Павловић 2018а: 89), а тек понекад испод струка, као у случају Остоје Рајаковића у охридској Богородици Перивлепти (Грозданов 1980: 154) и непознатог властелина и детета у Рамаћи (Стародубцев 2016, II: црт. 19, сл. 208).

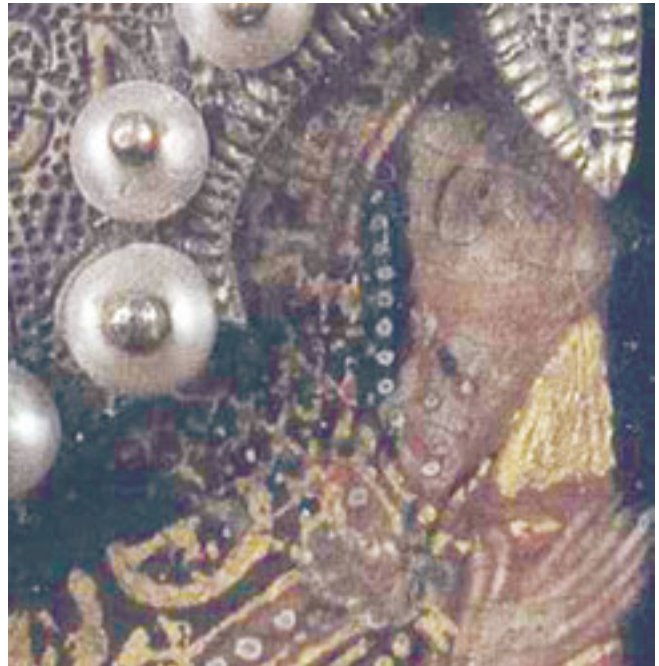
Надаље, судећи по сачуваним примерима, након проласка кроз копчу, украсни део појаса провлачи се испод хоризонталног дела на струку и пребацује преко њега (нпр. властела у Добруну) или пролази кроз држачгајку која је постављена или на хоризонталном делу појаса, око струка, или на његовом вертикалном делу. На том месту, украсни део појаса се спаја са његовим viseћим делом и пада паралелно с њим низ доњи део властелинове хаљине (жупан Петар Брајан у Карану – сл. 1, Јован Оливер у наосу Леснова, кнез Паскач, севастократор Влатко и његов син Стефан у Псачи – сл. 4 итд.). Портрети српске властеле, попут представе тепчије у Трескавцу, сведоче о још једном начину ношења појаса. После проласка кроз копчу украсни део појаса се не провлачи око струка, нити пролази кроз гајку, већ слободно пада уз вертикални део појаса. С друге стране, изостанак појасева на портретима властелинки у доба Немањића уобичајена је појава (Павловић 2018б: 20). Ипак, присуство појасева на портрету Вукосаве у Руденици и ктиторке у Јошаници (Стародубцев 2016, II: 79, 192, црт. 6, 17, сл. 67; Павловић 2018б, нап. 118) указује на чињеницу да су они у појединим случајевима били саставни део женске одеће нешто касније, у XV веку, али и да су се од оних које су носили мушкарци у претходном столећу разликовали по материјалу, ширини и украсу (Војводић 1995: 270, нап. 42).

4. Ктиторска композиција, Псача
4. Ktitor's composition, St. Nicholas in Psača

Имајући у виду сачуване племићке представе, повремено је за десну или леву страну појаса заденут убрбус, у виду беле марамице, неретко украшене црвеним и зеленим орнаментима на крајевима. Тај употребни и украсни предмет (текстилија), постаје временом, на властоским портретима, саставни део племићке одеће и статусно обележје тог staleжа.³ На тај начин убрбус је приказан на портретима жупана Петра Брајана у Карану (сл. 1) (Ђорђевић 1994: 140, сл. у боји 5, 7), ктитора у Горњем Козјаку (*idem*, 139; Расолкоска-Николовска 2011: сл. 2), Јована Оливера на оба портрета у Леснову (Габелић 1998: 114, 170, Т. I, XLIV), представама севастократора Влатка и кнеза Паскача у Псачи (сл. 4) (Расолкоска-Николовска 1995: 44, сл. 5; Ђорђевић 1994: 173, сл. у боји 21) и Лазара Мусића у Новој Павлици (Цветковић 2006: 89, сл. 8). Поједини истраживачи сматрају да је убрбус за појасом имао и кесар Новак у Малом Граду на Преспи (Ђорђевић 1994: 177), али се исти, како је касније констатовано, не уочава на представи (Поповић 2006, II: 56, п. сdxxxi). Понекад су и мушки потомци српске властеле, попут сина ктитора у Горњем Козјаку и Стефана и Угљеше – синова севастократора Влатка у Псачи, приказивани са марамицом заденутом за појасе (сл. 4) (Павловић 2018: 89–90), а само изузетно убрбус се јавља на појасу властелинке Вукосаве у Руденици (Стародубцев 2016, I: 119; *ibid.*, II: 79, црт. 6, сл. 67). Чињеница да је марамица заденута за појас сликана у византијској уметности и на посмртним портретима, као на примерима скутарија Каниота у Богородици Одигитрије у Мистри и деце у гробу Е и Ф у манастиру Христа Хоре у Цариграду (Underwood 1966: pl. 540, 546; Parani 2003: 335, 337, 338, pl. 72; *eadem* 2015: 424, fig. 1), доводи у питање тезу о изостанку убрбуса на портретима покојника, па самим тим и на основу ње изведен закључак да је Стефан Мусић у Новој Павлици насликан посмртно.⁴

³ О убрбусу: Поповић 1930: 233–234; Петровић 1999: 755–756; Parani 2003: 66; *eadem* 2015: 424–425.

5. Деспотица Марија Палеологина, детаљ са диптиха, Куенка
5. Despotissa Maria Palaiologina, detail of Cuenca diptych, Cuenca

Торбица, односно врећица или кесица, представљала је, према мишљењу истраживача, обележје богатства и друштвеног статуса особе која их носи (Parani 2015: 423). Она је, како се сматра, постала део руха дворских достојанственика тек у касновизантијском периоду, али никада није постала њихова инсигнија (*ibid.*: 423–424). Судећи по сачуваној ликовној грађи, торбице су најчешће врпцом биле причвршћене за појас, а њихове ретке приказе налазимо на представама Константина Акрополита на окуву иконе Богородице Одигитрије у Третјаковској галерији у Москви (Parani 2003: 332, pl. 76), скутерија Каниота у Богородици Одигитрији у Мистри (*ibid.*: 335; Parani 2015: fig. 1) и Лазара, сина деспота Ђурђа Бранковића, на Есфигменској повељи (Ивић, Ђурић и Ђирковић 1989: сл. 14). На другачији начин торбицу је понео, када је реч о српском сликарству, Петар, брат протовестијара Богдана, у Каленићу (сл. 7). Наиме, Петрова хаљина није потпасана појасом, па самим тим ни торбица није могла бити прикачена уз њега. Стога је она, у виду црног правоугаоног предмета са златним орнаментом, приказана како виси на траци пребаченој преко његове десне руке (Поповић 1930: 233; Стевовић и Цветковић 2007: 60; Симић-Лазар 2011: 47, 51; Стародубцев 2016, I: 119, 123; *ibid.* II: 160, нап. 773, 163, нап. 787, 164). По свој прилици, торбица је ту приказана као ознака достојанства, док за претпоставке да се у њој налазио новац и да она указује на приложништво поменутог властелина и његово учешће у изградњи и осликавању каленићке цркве нема поузданих доказа.⁵

⁴ О поменутој тези и закључку: Цветковић 2006: 90–91; *idem* 2009: 69.

6. Младић Дејан, Велуће

6. Young man Dejan, Veluče

Међу припадницима властеоског staleжа у српској средњовековној средини, једнако као и у Византији, **прстење** је представљало омиљен и најважнији украс на руци.⁶ О обичају и начину ношења појединих облика прстења сведоче археолошки налази и представе властеле на зидовима средњовековних храмова. Ипак, имајући у виду укупан број сачуваних властеоских портрета може се констатовати да прикази прстења у византијској уметности нису бројни. Носили су га, по један или више њих на истом прсту или руци, како мушкарци тако и жене и деца, што је посведочено на представама skutерија Каниота у Богородици Одигитрији у Мистри, властелинке Ане Радина у Светим бесребрницима у Костуру, девојчице на ктиторској композицији у Доњој Каменици, као и властелина Константина, његове супруге и властелинке Арете у Станичењу (Pelekanidis and Chatzidakis 1985: fig. 23; Живковић 1987; Габелић 1987: 26–27; Parani 2003: 335; Поповић и др. 2005: 86, 90, 92, сл. 33, 35, 38, 39; Parani 2015: 409, fig. 1; Фрфулановић 2015: 48, 56).

И у српском средњовековном сликарству представе прстења су ретке. Примери су сачувани само у Светом Ђорђу у Полошком и Богородичиној цркви у Велућу. У полошком храму, Јован Драгушин и његова

супруга насликани су са по једним прстеном на малом прсту десне и леве руке (сл. 3).⁷ Због начина на који су приказани тешко је рећи о којој врсти прстења је реч, али се чини да је на Драгушиновој десној руци приказан златан прстен, који се може сврстати у групу луксузног прстења специфичног облика са испупченом главом у виду купе или калоте.⁸ И док портрети поменутог властеоског брачног пара указују на обичај ношења по једног прстена на једној руци, пример сачуван у припрати Велућа указује на то да није било неуобичајено да се на истој руци нађе више од једног прстена. Наиме, младић Дејан, претпоставља се син ктиторке велућког храма, понео је четири прстена на четири прста леве руке (сл. 6). Осим тога, прстење на портрету у Велућу је специфично будући да се ради о прстењу стреличара, односно накиту који припада нарочитој групи прстења које су стрелци користили за одапињање стреле (Иванић 1998: 16, 57, сл. 24–25; Поповић и Бикић 2004: 97–98; Викић 2019: 155–162). Поменут тип прстења штитио је прсте од повреде приликом затезања тетиве и отпуштања стрела. Израђивао се како од скупоценог материјала, тако и од јефтинејег, а носили су га мушкарци различитог узраста превасходно на палцу, али и на другим прстима руке у зависности од технике одапињања стрела (*ibid.*). Приказивање стреличарског прстења, то јест прстења одређене намене и статусног симбола племства, као на представи Дејана у Велућу, имало је за циљ да укаже на властеоско достојанство особе која га носи и њену способност руковања луком и стрелом, односно на вештину бављења стреличарством (Викић 2019: 160–162).

Наушнице су биле омиљен накит, најчешћи и најважнији украс главе српских властелинки и њихових ћерки. О раширеном обичају њиховог ношења, различитим облицима, величинама и материјалу од којих су израђиване сведоче бројни археолошки налази и ликовна грађа.⁹ Судаћи по сачуваним представама, властелинке су у највећем броју случајева насликане са лунуластим наушницама, како лунуласто-округлим тако и лунуласто-зракастим. Такве наушнице понеле су војводица Владислава у Кучевишту, жупаница Струја (сл.

⁷ У научној литератури забележено је присуство различитог броја прстења на рукама властеоског брачног пара у Полошком. Према мишљењу појединих истраживача, Јован Драгушин и његова супруга имају по један прстен – властелин на десној, а властелинка на левој руци (Грозданов и Ђорнаков 1983: 66, сл. 1, 4, 5; Грозданов и Ђорнаков 1984: сл. 1; Габелић 1987: нап. 39; Радојковић 1999а: 601; Корнаков 2006: 35), док други тврде да они носе по два прстена на обе руке (Ђорђевић 1994: 148, сл. 11; Поповић 2006, I: 122; *ibid.*, II: 41–42; Павловић 2015: 110, сл. 2–4; *eadem* 2018: 19; Dimitrova and Zorova 2018: 255). За фотографије које јасно потврђују потоње мишљење, односно присуство по једног прстена на десној руци Јована Драгушина и његове супруге и по једног на њиховој левици: Корнаков 2006: 38, 45; Павловић 2015: сл. 3–4.

⁸ О овој врсти прстења: Викић 2010: 109–112.

⁹ О наушницама и њиховој типологији: Ковачевић 1953: 106–110, 143–157; Радојковић 1969: 40–41, 83–85, 96–98, 133–141, 211–215, 245–250; *eadem* 1999б: 428–429; и нарочито Викић 2010: 39–78; Стевановић, у штампи. За ретке примере приказивања мушкараца са минђушама, међу којима је грешком наведено да је у цркви Константина и Јелене у Охриду дечак Томко приказан с наушницом: Parani 2015: 414–419, нап. 35.

⁵ За поменуте претпоставке: Симић-Лазар 2011: 47; Стародубцев 2016, I: 123; *ibid.*, II: 160, нап. 773, 163, нап. 787. Овом приликом ваља подсетити на чињеницу да је уз лик Петра очуван првобитни натпис у којем он није поменут као ктиор Каленића.

⁶ О прстењу као врсти накита: Ковачевић 1953: 117–118, 158–173; Радојковић 1969: 43, 90–94, 106–131, 170–210, 243–245; Vikan 1991: 179б; Иванић 1998: 9–17; Радојковић 1999а: 600–602; Викић 2010: 89–112; Parani 2015: 409–411.

1) и њене ћерке у Белој цркви каранској, супруга Јована Драгушина у Полошком (сл. 3), деспотица Ана Марија у Леснову (сл. 2) и ћерка властелинке Доје у Земену (Павловић 2018а: 90). Осим поменутог типа наушница, у другој половини XIV века и током наредног столећа, српске властелинке приказане су с минђушама другачијег облика. Тако су севастократорица Владислава у Псаћи и властелинка у Ваганешу насликане с viseћим наушницама израђеним од плавог, односно ружичастог камена и закаченим за уши алкама, док је властелинка Вукосава у Руденици представљена са златним минђушама у виду алки с три јагоде (Стародубцев 2016, II: 79; Павловић 2018б: 18–19). Насупрот томе, деспотица Марија Ангелина Палеологина на икони која приказује Неве-ровање Томино и на диптиху из Куенке (сл. 5) носи наушнице специфичног облика у виду издужених висуљака, израђене од разнобојног драгог камења спојеног бисерима и закачене алком за уши (Martínez Sáez 2004: 42, 58).

Огрлице, различите по облику, величини, декорацији и начину ношења (једна или више око врата), представљале су важан део средњовековног накита.¹⁰ Ипак, њихови прикази на властеоским портретима нису чести. Са огрлицом су приказане супруга племића Константина и властелинка Арета у Станичењу, као и супруга и ћерка ктитора у Доњој Каменици (Габелић 1987: 26, сл. 6; Поповић и др. 2005: 90, 92, сл. 35–39; Фрфулановић 2015: 48, 56). Када је реч о српском сликарству, огрлица је насликана само на представи супруге Јована Драгушина у Полошком (сл. 3) (Грозданов и Ђорнаков 1983: 66, сл. 1; idem 1987: сл. 3; Корнаков 2006: 38, 45; Павловић 2015: сл. 2–3). Она је припијена уз властелинчин врат и украшена једноструким редом бисера с три плава драга камена (Павловић 2018: 19).

Приводећи рад крају, неопходно је да нешто кажемо и о **копчама** као украсу одеће који се у средњовековној Србији, судећи по ликовној грађи, јавља спорадично као део мушке и женске ношње. **Копчама** су испод врата затварани огртачи које су властелини и властелинке понекад носили преко хаљина.¹¹ Примере налазимо на представама севаста Јована Просеника у Светој Софији у Охриду (Грозданов 1980: 62; Поповић 2006, II: 48), деспотице Ане Марије у Леснову (сл. 2) (Габелић 1998: 171, Т. XLIII; Dimitrova and Zorova 2018: 251) и Марије Палеологине на икони из Метеора и реликвијару из Куенке (Ђорђевић 1994: црт. 18), те властелинке Вукосаве у Руденици (Стародубцев 2016, I: 119; *ibid.*, II: црт. 6, сл. 67). Копче које затварају плашт различитих су облика и величина, а међу најрепрезентативније убрају се оне на портретима поменутих деспотица. Реч је о крупним кружним, односно четвртастим копчама украсеним драгим камењем и бисерима.

7. Петар, брат протовестијара Богдана, Каленић
7. Petar, brother of Bogdan the protovestiaros, Kalenić

Размотрене портретне целине у зидном сликарству и иконопису средњовековне Србије сведоче о раширеном обичају ношења типолошки различитих врста предмета и накита међу српским племићима и властелинкама, те њиховим мушким и женским потомцима. Уз писане изворе и археолошке налазе, ликовни материјал представља важно сведочанство о њиховом изгледу, облицима и начину на који су ношени.¹² Накит и одевни елементи, попут појасева, убруса и торбица, имали су различита својства и вишеструка значења. Осим

¹⁰ О огрлицама као важном делу накита, њиховим облицима и начину ношења: Радојковић 1969: 41–43, 155–157, 229; Bikić 2010: 78–81.

¹¹ О копчама као врсти накита и нарочитом украсу огртача: Радојковић 1969: 95–96; eadem 1999б: 428.

¹² О археолошким налазима размотрених одевних елемената и врста накита, те њиховим описима у архивским документима: Ковачевић 1953; Радојковић 1969; Bikić 2010.

декоративне улоге и практичне намене, помоћу њих се истицао положај приказаних племића у средњовековном друштву, указивало се на њихов статус и богатство, и наглашавала се посебност одређене личности у односу на остале чланове породице, када је реч о групним портретима (као у случају младића Дејана у Велућу). Раскошни портрети деспота Јована Оливера и његове супруге у припрати Леснова, речити су примери репрезентације њиховог достојанства, моћи и статуса у друштву онога времена.

Судећи по сачуваној ликовној грађи, неке врсте накита, попут прстења и огрлица, јављају се ретко на властеоским представама. Када је реч о српском сликарству, у Полошком и Велућу су сачувани јединствени прикази те две важне врсте средњовековног накита. Насупрот томе, појасеви, убруси и наушнице веома се често јављају на портретима српске властеле и међусобно се разликују у погледу саставних делова и декорације.

Резултати истраживања и анализе показали су да појава појединих предмета, попут појасева и убруса, на портретима племића није била условљена њиховим друштвеним рангом. Они се могу видети на представама властелина на различитим степенима хијерархијске лествице, као и племића чији нам друштвени положај није познат (нпр. севастократор и деспот Јован Оливер у Леснову, жупан Петар Брајан у Карану, те ктигор у Горњем Козјаку чија нам је титула непозната итд.). Исто важи и за представе властелинки које су на својим портретима, за разлику од мушкараца, приказиване са већом количином накита, независно од титуле или звања њихових супруга. Наушнице су носиле како властелинке високих титула, тако и припаднице средњег и нижег племства, па чак и њихове ћерке (нпр. деспотица Ана Марија у Леснову – сл. 2, севастократорица Владислава у Псачи – сл. 4, жупаница Струја – сл. 1, и њене ћерке у Карану, војводица Владислава у Кучевишту, итд.). Надаље, постојање извесних разлика на портретима властеле истог ранга, па чак и једне исте особе у различитим споменицима, указује на одсуство чврстих правила, то јест правила који би се доследно поштовала приликом њиховог приказивања. Тако жупан Петар Брајан у Карану има убрус заденут за појас (сл. 1), док је носилац исте титуле, жупан Прибил у Добруну насликан без њега. Осим тога, деспот Јован Оливер у припрати Леснова приказан је са појасом и убрусом, који су изостали на његовој представи у параклису Светог Јована Крститеља у Светој Софији у Охриду. Имајући у виду сачуване примере, било појединачне, било породичне портрете, чини се извесним да је присуство појединих предмета зависило од пола портретисане особе. Наиме, неке врсте накита, попут огрлица и наушница различитог облика, чинили су део женске моде. С друге стране, са торбицама су приказани само мушкарци, док су прстење, копче, појасеви и убрусе носили како властелини, тако и њихове супруге. Мушки и женски потомци властеле сликани су, по правилу, с накитом и предметима с којима су представљани њихови родитељи, те су синови племића, као и њихови очеви, оденути у хаљине с

појасевима око струка и убрусима (син властелина у Горњем Козјаку, те Стефан и Угљеша у Псачи – сл. 4), а ћерке носе лунуласте наушнице какве се могу видети на портретима њихових мајки (Бела црква каранска).

Осим тога, присуство или одсуство пратећих предмета и врста накита последица је ношења одређених одевних предмета, односно врста костима на приказима различитих достојанственика. Тако су копче сликане као украс на огрчачима које су племићи и властелинке понекад носили преко хаљина (севаст Јован, деспотица Ана Марија у Леснову – сл. 2 итд.). Надаље, специфичан крој хаљине условио је изостављање две важне ознаке властеоског достојанства: појаса, а самим тим и за њега заденутог убруса, а то на представама деспота Јована Оливера у параклису светог Јована Крститеља у Светој Софији у Охриду, Гргура и Вука Бранковића на фасади параклиса уз Богородицу Перивлепту у Охриду, те Вукашина у Руденици, протовестијара Богдана и његовог брата Петра у Каленићу.¹³

Услед тога, намеће се питање, као и у студији Марије Парани (Parani 2015), да ли су различите врсте накита (наушнице, прстење, огрлице, копче) и предмета (појасеви, убруси, торбице) на портретима племића представљали неопходне елементе или пак необавезне додатке. Чини се да није могуће дати прецизан одговор на ово питање. Одабир, присуство и количина појединих врста накита и пратећих предмета у извесној мери зависе, као што је поменуто, од пола приказане личности, типа и кроја одевних предмета, али и од личног избора и укуса појединца, те његових нарочитих вештина, односно од слике коју су различити достојанственици желели да створе о себи. На тај начин можемо објаснити чињеницу да је међу властелинима у Велућу једино младић Дејан приказан са прстењем стреличара (сл. 6), а да је међу сачуваним ликовима властелинки једино супруга Јована Драгушина у Полошком насликана са огрлицом и прстењем (сл. 3), док је иста врста накита изостала са представа жена високог достојанства попут деспотице Ане Марије у Леснову, севастократорице Владиславе у Псачи или пак кесарице Кали у Малом Граду на Преспи, као и са портрета властелинки нижег достојанства од три поменута. Ипак, без икакве сумње, поменути предмети представљали су обележја племства и имали су одређену социјалну конотацију. Помоћу њих, приказане личности истицале су свој статус у друштву, односно своју припадност привилегованом друштвеном слоју и естетске критеријуме. Сходно свему што је наведено јасно је да велики број сачуваних портрета српских припадника племићког сталежа представља важну научну грађу и извор за проучавање средњовековног накита и предмета, попут појасева, убруса и слично не само у средњовековној Србији, већ и у читавом источнохришћанском свету.

¹³ За поменуте примере cf. Грозданов 1980: црт. 9, 30, сл. 44; Ђорђевић 1994: сл. црно-бела 53; Симић-Лазар 2011: 51, сл. 2; Стародубцев 2016, II: црт. 6, 13, сл. 67, 154.

ЛИТЕРАТУРА

- Стевановић, Б. (у штампи)
Српско средњовековно сликарство као извор за лунуласте наушнице, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* (Нови Сад) 47. (Stevanović, B. (u štampi), Srpsko srednjovekovno slikarstvo kao izvor za lunulaste naušnice, *Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti* (Novi Sad) 47).
- Bikić, V. 2019
Beyond Jewellery: Archers' Rings in the Medieval Balkans (14th–15th Centuries), in: *New Research on Late Byzantine Goldsmiths' Works (13th–15th Centuries)*, *Byzanz zwischen Orient und Okzident*, ed. A. Bosselmann-Ruickbie, Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 155–164.
- Dimitrova, E. and Zorova, O. 2018
Haute couture of Macedonia Byzantina: Fashion, Jewelry, Accessories, *Ниш и Византија* (Ниш) 16: 249–262. (Dimitrova, E. and Zorova, O. 2018, Haute couture of Macedonia Byzantina: Fashion, Jewelry, Accessories, *Niš i Vizantija* (Niš) 16: 249–262).
- Павловић, Д. 2018а
Портрети деце у српском властеоском сликарству у доба Немањића, *Ниш и Византија* (Ниш) 16: 77–92. (Pavlović, D. 2018, Portreti dece u srpskom vlasteoskom slikarstvu u doba Nemanjića, *Niš i Vizantija* (Niš) 16: 77–92).
- Павловић, Д. 2018б
Представе властелинки у српском зидном сликарству у доба Немањића, *Зборник Народног музеја* (Београд) 23/2: 9–27. (Pavlović, D. 2018, Predstave vlastelinki u srpskom zidnom slikarstvu u doba Nemanjića, *Zbornik Narodnog muzeja* (Beograd) 23/2: 9–27).
- Стародубцев, Т. 2016
Српско зидно сликарство у земљама Лазаревића и Бранковића. Књиге I и II, Београд: Институт за историју уметности, Филозофски факултет. (Starodubcev, T. 2016, *Srpsko zidno slikarstvo u zemljama Lazarevića i Brankovića. Knjige I i II*, Beograd: Institut za istoriju umetnosti, Filozofski fakultet).
- Parani, M. 2015
Optional extras or necessary elements? Middle and late Byzantine male dress accessories, in: *Δασκάλα. Απόδοση τιμής στην Καθηγήτρια Μαίρη Παναγιωτίδη-Κεσιόγλου*, eds. Πλ. Πετρίδης, Β. Φωσκόλου, Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, 407–435. (Parani, M. 2015, Optional extras or necessary elements? Middle and late Byzantine male dress accessories, in: *Daskala. Apodosē timēs stēn Kathēgētria Mairē Panagiōtidē-Kesioγlou*, eds. Pl. Petridēs, V. Phōskolou, Athēna: Panepistēmio Athēnōn, 407–435).
- Павловић, Д. 2015
Питање ктиторства цркве Светог Ђорђа у Полошком, *Зограф* (Београд) 39: 107–114. (Pavlović, D. 2015, Pitanje ktitorstva crkve Svetog Đorđa u Pološkom, *Zograf* (Beograd) 39: 107–114).
- Војводић, Д. и Павловић Д. 2015
Црква „Тамница“ код Ајноваца у позном средњем веку, *Косовско-метохијски зборник* (Београд) 6: 9–60 (Vojvodić, D. i Pavlović D. 2015, Crkva „Tamnica“ kod Ajnovaca u poznom srednjem veku, *Kosovsko-metohijski zbornik* (Beograd) 6: 9–60).
- Цветковић, Б. и Гаврић, Г. 2015
Манастир Велуће, Краљево: Манастир Велуће. (Cvetković, B. i Gavrić, G. 2015, *Manastir Veluće*, Kraljevo: Manastir Veluće).
- Фрфулановић, Д. 2015
Живопис наоса Богородичине цркве у Доњој Каменици, магистарски рад, Филозофски факултет, Универзитет у Београду. (Frfulanović, D. 2015, *Živopis naosa Bogorodičine crkve u Donjoj Kamenici*, magistarski rad, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu).
- Цветковић, Б. и Гаврић, Г. 2014
Манастир Нова Павлица, Краљево: Манастир Нова Павлица. (Cvetković, B. i Gavrić, G. 2014, *Manastir Nova Pavlica*, Kraljevo: Manastir Nova Pavlica).
- Војводић, Д. 2013
Српски властеоски портрети и ктиторски натписи у Богородичиној цркви у Ваганешу, *Косовско-метохијски зборник* (Београд) 5: 1–21 (Vojvodić, D. 2013, Srpski vlasteoski portreti i ktitorski natpisi u Bogorodičinoj crkvi u Vaganešu, *Kosovsko-metohijski zbornik* (Beograd) 5: 1–21).
- Расолкоска-Николовска, З. 2011
Најстарата фреска во црквата Свети Георги во Горни Козјак, во близина на Штип, у: *На траговима Војислава Ј. Ђурића*, ур. Д. Медаковић, Ц. Грозданов, Београд: Српска академија наука и уметности, 15–21. (Rasolkoska-Nikolovska, Z. 2011, Najstarata freska vo crkvata Sveti Georgi vo Gorni Kozjak, vo blizina na Štip, u: *Na tragovima Vojislava J. Đurića*, ur. D. Medaković, C. Grozdanov, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 15–21).
- Симић-Лазар, Д. 2011
Каленић. Сликарство, историја, Београд: Завод за уџбенике. (Simić-Lazar, D. 2011, *Kalenić. Slikarstvo, istorija*, Beograd: Zavod za udžbenike).
- Бубало, Ђ. (прир.) 2010
Душанов законик, Београд: Завод за уџбенике.

- Bikić, V. 2010
Vizantijski nakit u Srbiji. Modeli i nasleđe, Beograd: Arheološki institut.
- Цветковић, Б. 2009
Манастир Нова Павлица. Историја, архитектура и живопис, докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду. (Cvetković, B. 2009, *Manastir Nova Pavlica. Istorija, arhitektura i živopis*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu).
- Стевовић, И. и Цветковић, Б. 2007
Манастир Каленић, Београд: Републички завод за заштиту споменика. (Stevović, I. i Cvetković, B. 2007, *Manastir Kalenić*, Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika).
- Цветковић, Б. 2006
Портрети у наосу Нове Павлице: историзам или политичка актуелност?, Саопштења (Београд) 35–36: 79–97. (Cvetković, B. 2006, *Portreti u naosu Nove Pavlice: istorizam ili politička aktuelnost?*, *Saopštenja* (Beograd) 35–36: 79–97).
- Корнаков, Д. 2006
Полошки манастир Свети Ђорђе, Скопје: Матица. (Kornakov, D. 2006, *Pološki manastir Sveti Gorgi*, Skopje: Matica).
- Поповић, Б. 2006
Костим и инсигније српске властеле у средњем веку, I–II, магистарски рад, Филозофски факултет, Универзитет у Београду. (Popović, B. 2006, *Kostim i insignije srpske vlastele u srednjem веку*, I–II, magistarski rad, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu).
- Поповић, М. и др. 2005
Црква Светог Николе у Станичењу, Београд: Археолошки институт. (Popović M. i dr. 2005, *Crkva Svetog Nikole u Staničenju*, Beograd: Arheološki institut).
- Поповић, М. и Бикић, В. 2004
Комплекс средњовековне митрополије у Београду, Београд: Археолошки институт. (Popović, M. i Bikić, V. 2004, *Kompleks srednjovekovne mitropolije u Beogradu*, Beograd: Arheološki institut).
- Martínez Sáez, A. 2004
El Díptico Byzantino de la Catedral de Cuenca, Cuenca: Excma. Diputación Provincial de Cuenca.
- Parani, M. 2003
Reconstructing the Reality of Images. Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th–15th centuries), Leiden–Boston: Brill.
- Петровић, Ђ. 1999
Убрус, у: *Лексикон српског средњег века*, прир. С. Ђирковић, Р. Михаљчић, Београд: Knowledge, 755–756.
- Радојковић, Б. 1999а
Прстен, у: *Лексикон српског средњег века*, прир. С. Ђирковић, Р. Михаљчић, Београд: Knowledge, 600–602. (Radojković, B. 1999a, Prsten, u: *Leksikon srpskog srednjeg века*, прир. S. Ćirković, R. Mihaljčić, Beograd: Knowledge, 600–602).
- Радојковић, Б. 1999б
Накит, у: *Лексикон српског средњег века*, прир. С. Ђирковић, Р. Михаљчић, Београд: Knowledge, 427–432. (Radojković, B. 1999b, Nakit, u: *Leksikon srpskog srednjeg века*, прир. S. Ćirković, R. Mihaljčić, Beograd: Knowledge, 427–432).
- Радојковић, Б. 1999в
Појас, у: *Лексикон српског средњег века*, прир. С. Ђирковић, Р. Михаљчић, Београд: Knowledge, 535–537. (Radojković, B. 1999v, Pojas, u: *Leksikon srpskog srednjeg века*, прир. S. Ćirković, R. Mihaljčić, Beograd: Knowledge, 535–537).
- Габелић, С. 1998
Манастир Лесново. *Историја и сликарство*, Београд: Стубови културе. (Gabelić, S. 1998, *Manastir Lesново. Istorija i slikarstvo*. Beograd: Stubovi kulture).
- Иванић, Б. 1998
Прстење српске средњовековне властеле. Збирка Народног музеја у Београду, Београд: Народни музеј. (Ivanić, B. 1998, *Prstenje srpske srednjovekovne vlastele. Zbirka Narodnog muzeja u Beogradu*, Beograd: Narodni muzej).
- Расолкоска-Николовска, З. 1995
О историјским портретима у Псаћи и времену њиховог настанка, *Зограф* (Београд) 24: 39–51 (Rasolkoska-Nikolovska, Z. 1995, *O istorijskim portretima u Psaci i vremenu njihovog nastanka*, *Zograf* (Beograd) 24: 39–51).
- Војводић, Д. 1995
Портрети владара, црквених достојанственика и племића у наосу и припрати, у: *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*, ур. В. Ј. Ђурић, Београд: САНУ, 265–297. (Vojvodić, D. 1995, *Portreti vladara, crkvenih dostojanstvenika i plemića u naosu i priprati*, u: *Zidno slikarstvo manastira Dečana. Građa i studije*, ur. V. J. Đurić, Beograd: SANU, 265–297).
- Ђорђевић, И. 1994
Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића, Београд: Филозофски факултет. (Đorđević, I. 1994, *Zidno slikarstvo srpske vlastele u doba Nemanjića*, Beograd: Filozofski fakultet).

- Vikan, G. 1991
Ring, finger, in: *The Oxford Dictionary of Byzantium* III, ed. A. Kazhdan, A.-M. Talbot, A. Cutler, T. E. Gregory, N. P. Ševčenko, New York – Oxford: Oxford University Press: 1796.
- Kazhdan, A. 1991
Belt, in: *The Oxford Dictionary of Byzantium* I, ed. A. Kazhdan, A.-M. Talbot, A. Cutler, T. E. Gregory, N. P. Ševčenko, New York–Oxford: Oxford University Press: 280.
- Ивић, П., Ђурић, В. Ј. и Ђирковић, С. 1989
Есфигменска повеља деспота Ђурђа, Београд: Југословенска ревија (Ivić, P., Đurić, V. J. i Ćirković, S. 1989, *Esfigmenska povelja despota Đurđa*, Beograd: Jugoslovenska revija).
- Габелић, С. 1987
Прилог познавања живописа цркве Св. Николе код Станичења, *Зограф* (Београд) 18: 22–35. (Gabelić, S. 1987, *Prilog poznavanja živopisa crkve Sv. Nikole kod Staničenja*, *Zograf* (Beograd) 18: 22–35).
- Грозданов, Ц. и Ђорнаков, Д. 1987
Историјски портрети у Полошком III, *Зограф* (Београд) 18: 37–42. (Grozdanov, C. i Ćornakov, D. 1984, *Istorijski portreti u Pološkom III*, *Zograf* (Beograd) 18: 37–42).
- Живковић, Б. 1987
Доња Каменица. Цртежи фресака, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе. (Živković, B. 1987, *Donja Kamenica. Crteži fresaka*, Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture).
- Pelekanidis, S. and Chatzidakis, M. 1985
Kastoria, Athens: Melissa.
- Грозданов, Ц. и Ђорнаков, Д. 1984
Историјски портрети у Полошком II, *Зограф* (Београд) 15: 85–93. (Grozdanov, C. i Ćornakov, D. 1984, *Istorijski portreti u Pološkom II*, *Zograf* (Beograd) 15: 85–93).
- Грозданов, Ц. и Ђорнаков, Д. 1983
Историјски портрети у Полошком I, *Зограф* (Београд) 14: 60–66. (Grozdanov, C. i Ćornakov, D. 1983, *Istorijski portreti u Pološkom I*, *Zograf* (Beograd) 14: 60–66).
- Грозданов, Ц. 1980
Охридско зидно сликарство XIV века, Београд: Институт за историју уметности, Филозофски факултет. (Grozdanov, C. 1980, *Ohridsko zidno slikarstvo XIV veka*. Beograd: Institut za istoriju umetnosti, Filozofski fakultet).
- Радојковић, Б. 1969
Накит код Срба од XII до краја XVIII века, Београд: Музеј примењене уметности. (Radojković, B. 1969, *Nakit kod Srba od XII do kraja XVIII veka*, Beograd: Muzej primenjene umetnosti).
- Underwood, P. A. 1966
The Kariye Djami, III, New York: Pantheon Books.
- Ковачевић, Ј. 1953
Средњовековна ношња балканских Словена, Београд: Научна књига. (Kovačević, J. 1953, *Srednjovekovna nošnja balkanskih Slovena*, Beograd: Naučna knjiga).
- Поповић, П. 1930
Кесице и марамице као украси при одевању, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* (Београд) 10: 233–234. (Popović, P. 1930, *Kesice i maramice kao ukrasi pri odevanju*, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* (Beograd) 10: 233–234).

Summary

DRAGANA PAVLOVIĆ

University of Belgrade, Faculty of Philosophy, History of Art Department, Belgrade, Serbia
drpavlov@f.bg.ac.rs

ACCESSORIES ON THE PORTRAITS OF SERBIAN NOBILITY IN THE MIDDLE AGES

Portraits of the nobility on wall paintings and icons of medieval Serbia testify to the custom of wearing different types of dress accessories (belts, handkerchiefs, pouches) and jewellery (earrings, rings, necklaces, brooches). These accessories and jewellery are visible on representations of Serbian noblemen and noblewomen, as well as of their male and female descendants. The results of research have shown that the selection, presence and amount of dress accessories and jewellery depended on several factors: the gender of the depicted person, type and cut of attire, as well as on personal choice and taste of every individual, his or her skills and affinities. Thus, some types of jewellery, such as necklaces and earrings, were elements of female fashion. On the other hand, only males are depicted with pouches, while rings, brooches, belts and handkerchiefs were worn by both noblemen and their wives. Since some accessories, such as belts and handkerchiefs, were represented on the portraits of the

aristocrats of different hierarchical levels, it can be concluded that the presence of that type of accessories was not related to the social rank of the person depicted. However, in some cases, the absence of such accessories depended on the specific cut of the noble dress. Furthermore, the presence and, at the same time, the absence of some dress accessories and jewellery on the portraits of the noblemen of the same social rank, even on the portraits of the same person in various churches, can be explained by the lack of firm rules that would be consistently obeyed when the portraits of these noblemen are in question. Undoubtedly, the above mentioned accessories and jewellery were the designation of the nobility and had a certain social connotation. They were used to accentuate the position of depicted noblemen and their family members in medieval society, to indicate their status and aesthetic criteria, even to emphasise the individuality of a certain person compared to other members of the family.

Translated by the author